

O ONIM DRUGIM KNJIGAMA O NARODNOM ŽIVOTU

DUNJA RIHTMAN-AUGUŠTIN

Zavod za istraživanje folklor
Soc. revolucije 17, 41000 Zagreb

UDK 39(091)
Izvorni znanstveni rad

Autorica prikazuje tri značajna djela koja se bave životom hrvatskoga seljaka u prošlosti. Njihova je značajka u tome što iznose opise i podatke o stvarnom životu, pa bitno odstupaju od romantičke idealizacije kojoj se često priklanjala kulturno-historijska etnologija.

Suvremena kritika »stare« odnosno kulturnohistorijske etnologije (Bausinger 1972, Greverus 1978) upozorila je u nekoliko navrata na to da se ta etnologija služila samo jednim tipom izvora, tj. onima koji su govorili o skladnom i sretnom narodnom životu. U isto vrijeme u »drugim« knjigama zapisani su podaci, zapažanja, umjetnička književna viđenja i politička mišljenja o problemima seljačkog života, o ekonomskoj zaostalosti i miškom ekonomskom standardu, o životu na razini pukoga održanja, o socijalnoj diferencijaciji, o sukobima i nesreći, o podvalama, protežiranju jednih obiteljskih loza na račun drugih, o naličju narodnih običaja, o utjecaju feudalaca i gospode na narodni život i sl.

Željela bih ovdje upozoriti na tri (odnosno četiri) takve knjige u kojima se nalazi ona druga istina o narodnom životu i o narodnoj kulturi. Pri tome ne tvrdim da su idealizacije i romantički pogledi na seljački život uvijek bez osnova. Kultura pojedinih slojeva društva mogla je biti bujna, bez obzira na bijedu. I u neimaštini bilo je moguće stvaralaštvo... ljepota. A to je poticalo romantičke idealizacije.

Znanstvena etnologija, međutim, mora uzeti u obzir obje »istine«.

Tri (odnosno četiri) djela s kojima ću se ovdje baviti pretežno su poznata. O nekima smo učili još u srednjoj školi, o drugima na studiju. Ali o etnološkim pojavama razmišljali smo samo u okviru zadanih modela pa smo u ovim »drugim« knjigama razabrali samo one podatke koji su se u taj model uklapali, a na ostalo nismo obraćali pažnju.

Dva tipa obavijesti o seljačkom životu potiču iz dva tipa mišljenja o tom životu, kulturi i načinu gospodarenja. Kao da u Hrvatskoj usporedo traju te dvije ideje: katkad čak u jednoga pisca, katkad oštro sukobljene kao dvije političke orijentacije a katkad opet unutar jedne te iste političke akcije ali međusobno značajno divergentne.

Riječ je dakle o Reljkovićevu »Satiru« iz 1762 (1779), o odgovorima u jednoj anketi objavljenoj u Listu Društva gospodarskoga hrvatsko-slavonskoga, godina 9, 1850. i o dvije Bićanićeve knjige »Kako živi narod« iz 1936. i 1939.

I

Reljkovićev »Satira« školska je lektira. Djecu se poučava kako je Reljković, prosvjetitelj, grdio Slavonce zato što loše žive i učio ih kako bi trebalo živjeti. Kremenšek je nedavno upozorio na kritičan stav prosvjetitelja prema narodnom životu (Kremenšek 1981, Greverus 1978, 150). Kod Reljkovića se radi o tome ali i o nečem drugom. U njegovu prijekoru Slavonima opisan je stvarni život i stvarni ljudski odnosi. A u njegovim poukama nije samo prosvjetiteljska ideologija nego željeni ideal »narodnoga«.

Naravno se to dobro vidi u obiteljskim odnosno zadružnim odnosima. O tom sam pisala na drugom mjestu pa ovdje neću opširnije obrazlagati (Rihtman-Auguštin, u tisku). Za ilustraciju Reljkovićeva razmišljanja izmijet ću ovdje njegov stav o »mobu«. U stručnoj literaturi i u našoj javnosti gotovo svih vremena s ponosom se smatra da je »moba« jedinstvena odlika našeg narodnog života, primjer kooperacije, ostvarenje vrednota siromašnih koji se međusobno ispomažu i solidarno vraćaju usluge.

Reljković mobu u svojoj Slavoniji u 18. stoljeću vidi posve drugačije, djelomično i zato što je prosvjetiteljski moralist. Ipak ne radi se samo o puritanizmu. Poznato je da se od domaćinstva na čijem imanju moba radi očekuje ukusan i obilat obrok ili nekoliko obroka za sve radnike. Bogatu ishranu mobe mogli su prirediti samo bogati gazde:

*Jer on skupi stotinu čeljadi,
koje stari, koje više mladi,
kolje vola i gđikoje janje,
kupi sino il' pšenicu žanje,
pak je ondi tri puta nahrani,
i piti jim ništa ne zabrani.* (1339—1344)

Siromašni seljaci, kojima bi pomoć i te kako bila potrebna, nisu si mogli priuštiti da nahrane mobu. Stoga je moba imala suprotan efekt od pomoći siromašnima: bio je to rad za bogate. A da se nije radilo o romantičnom odnosu Reljković svjedoči i dalje:

*... jere moljba više kvara čini,
nego hasne onaj dan učini.
Utiču se pak zločesto rade,
mlogo puta s gazdom se hinade:
»Ako sam ti na moljbu došao,
ja ti nisam za novce pošao,
niti ćeš mi novci' naplatiti;
što sam vridan, ono ću raditi.«* (1357—1364)

I kad gazda pokuša napraviti obračun on na kraju uviđa:

*... al se njemu ni polak ne plati
nego najde, da je više dao,
nego žita u arabar sabrao.* (1366—1368)*

* Istu će misao gotovo dvjesto godina kasnije ponoviti Bićanić: »Poznato je da seljak u pasivnim krajevima potroši na hranu svojih nadničara isto toliko, a negdje i više, nego što iznosi nadnica« (Bićanić 1939, 51).

Reljković je bio pobornik modernizacije agrara i prelaska iz feudalne, robne na novčanu privredu. Zato je valjalo mijenjati ekonomske odnose. Ali kad se govorilo o društvenim odnosima bio je patrijarhalac. Njegovi savjeti o životu kakav bi trebao biti u suprotnosti su s njegovim gospodarskim idejama. Kao da se u njemu samome sukobljavaju dvije vrste mišljenja s kojima se ovdje bavimo: naoko on taj sukob rješava poukom. U biti misao o seljačkoj idili i misao o krutoj stvarnosti diferencirane su ali teku usporedo ne dodirujući se.

II

Sredinom devetnaestoga stoljeća te dvije misli oblikuju se kao dvije političke orijentacije. Vrlo ih jasno razabiremo među članovima *Društva gospodarskoga hrvatsko-slavonskoga*. Godine 1850. to je *Društvo* uputilo svojim članovima pismo s pitanjima o budućem razvoju hrvatskoga gospodarstva. Članovi su pismeno odgovorili a odgovori su objavljeni u *Listu Društva gospodarskoga hrvatsko-slavonskoga*, godina 9. Među pitanjima jedno se odnosilo na to ne bi li u interesu razvoja gospodarstva bilo potrebno da se »izposluje zakonska naredba, kojom bi se ukinuo patriarkalni život i preneo imetak na pojedine osobe, koje bi ostale domare izplatile« (List 1850,4). U pitanju je sadržana tendencija individualizacije seljačkog zemljišnog posjeda i ekonomske reorganizacije agrarnog gospodarstva kako bi postalo intenzivnije i oslobodilo radnu snagu za buduću industriju.

Na pismo *Društva* odgovorila su 44 člana. Među njima bilo je 20 župnika i duhovnih lica, 4 oficira, 3 vlastelina, 7 nadzornika dobara, po 2 suca i župana te po jedan profesor, odvjetnik, učitelj, pisar, građanin i tajnik *Društva*.

Organizacija »patriarkalnoga života« tj. obiteljskih zadruga za sve je sudionike u anketi društvenoekonomsko pitanje. Prvenstveno su im važne ekonomske a tek zatim neekonomske funkcije seljačke proširene obitelji. Kad bismo odgovorima članova *Društva* prišli sa stajališta brojčane ili statističke analize utvrdili bismo da prevladavaju stavovi o zadruzi kao neefikasnoj ekonomskoj organizaciji (takav je stav izrazit u 19 odgovora). Velik broj sudionika ističe neslogu koja vlada u zadrugama (17) pa se članovi *Društva* mahom izjašnjavaju o potrebi ukinuća zadruga. U vezi sa zakonskom regulacijom pretežno preporučuju odredbe koje bi ovlastile gospodara, domaćina zadruge da može autoritativno upravljati.

Posve negativan stav prema »patriarkalnom životu« izrazilo je 12 članova. Daljnjih 8 govorilo je o pozitivnim i negativnim stranama tog života, ali, i kod njih preteže negativan stav. Dokraja pozitivan stav o zadrugnom životu izrazilo je 12 članova, među njima 7 župnika te tajnik društva, po jedan profesor, odvjetnik, sudac i nadzornik biskupije.

Pojedini su tekstovi vrlo slikoviti i daju mnogo informacija kako o pozitivnim primjerima gospodarenja i složnog života u bogatim zadrugama ali isto tako o sukobima, svađama, neslozi. Naročito su impresivni oni koji govore o doista velikoj bijedi hrvatskih seljaka u to vrijeme iz prijelaza iz feudalizma u kapitalizam.

Kad bismo danas željeli ocijeniti stavove članova *Društva* utvrdili bismo dvije jasno izražene suprotne orijentacije: jednu koja se svjesno izražava konzervativno i koja želi zasnovati buduću hrvatsku ekonomiku na konzervativnim principima, na seljačkom agraru ali ipak ne u okvirima feudalizma. Ti ljudi misle da bi se dobro doziranim prosvjeđivanjem seljaka i dosta krutim održavanjem patrijarhalnih odnosa spriječilo raslojavanje sela, odlazak seljaka u industriju, njihovu proletarizaciju, pauperizaciju... kao da seljaci dotad nisu živjeli u bijedi! Vjerujući u zadržni model zamjenjuju ga sa stvarnošću.

Druga orijentacija jest ona nadirućeg kapitalizma koji jasno uviđa da su patrijarhalni odnosi kočnica razvoju moderne poljoprivrede i industrije. Sa stajališta paralela u razvoju etnološke misli i u kulturnim odnosima Slovenije i Hrvatske zanimljivo je spomenuti da ovi potonji često kao uzor navode razvijene, napredne zemlje: Njemačku, Češku i Štajersku...

Na etnološkim seminarima u Zagrebu analizirali su se ti tekstovi. Težište je bilo na konkretnim podacima o patrijarhalnom životu odnosno zadrugama. Nije se razmatrala suprotnost stavova. To uostalom nije razmatrao ni mnogo prije sudionik ankete, član *Društva*, Ilirac Ognjeslav Utješenović Ostrožinski. Na temelju te iste ankete i u sukobu s oponentima svome mišljenju on će napisati slavnu knjižicu »Die Hauskommunionen der Südslawen«. U knjizi će prikazati opisni model zadruge i zadržnog života u cvjetnome gaju. Oslonit će se pri tome samo na svoje istomišljenike u Hrvatskoj ali i na njemačkog politekonomistu Riehla, zastupnika konzervativne ekonomije koja počiva na okoštanim snagama: seljaštvu i aristokraciji. Onoga istoga Riehla koji je rodonačelnik njemačke etnologije.

A sa svima onima koji pokazuju naličje patrijarhalnoga života Utješenović će se obračunati jednim potezom pera kao zlonamjernicima.

Naša je etnologija prihvatila »Die Hauskommunionen« (premda knjiga nikad nije prevedena na hrvatski) i sve lijepe sličice zadržne idile i usto prokrijumčarenu Riehlovu konzervativnu politekonomiju ali i etnologiju. Privredne i društvene prilike bile su takve da gotovo nisu poticale, osim časnih iznimaka, preispitivanje svih tih stavova. Ali i nakon 1945. svi oni koji su se bavili zadrugom rado su i bez ustezanja prihvatili model koji potiče od Utješenovića, a koji zapravo već na startu polazi od prikrivanja cijele istine.

III

»Neka nam se ne prigovori da iznosimo samo ružne stvari iz narodnoga života. Mi donosimo narodni život onakav kakav jest u svagdašnjici, sa svim njegovim poteškoćama i nevoljama, a ne opisujemo ga kakav je nedjeljom ili blagdanima, kada radost i odmor teži uljepšavanju života i u teškim prilikama« (Bićanić 1939,3).

Autor ovog teksta nije neki naš bausingerovac. Citat potječe iz predgovora Bićanićevoj drugoj knjizi u kojoj je urednik i pisac nekoliko priloga. Za razliku od »Die Hauskommunionen ...« Bićanićeve je prva knjiga

(kojoj je on sam autor) prevedena na engleski. Služe se njome antropolozi jugoslavisti kao na primjer Halpern, a kod nas je gotovo zaboravljena.

Obje su knjige priređene u »Gospodarskoj slozi«, u njenom »Zavodu za proučavanje seljačkog narodnog gospodarstva«. »Seljačka« i »Gospodarska sloga« bile su organizacije Hrvatske seljačke stranke. Bavile su se kulturnim i gospodarskim prosvjećivanjem seljaka.

Sam Bićanić uvjereni je sljedbenik Antuna Radića. »Gospoda i narod, t.j. seljaštvo, razdvojeni su odavna. Mržnja, nepovjerenje, preziranje među gospodom i seljaštvom vlada već stotine godina. Seljačka je stranka upravo zato i osnovana, da ukine uzrok mržnji, nepovjerenju i preziranju, a po tome i razdvojenju, t.j. da ukine samovolju i promijeni krivo, starinsko »gospodsko mišljenje o seljaštvu« — tim Radićevim riječima Bićanić programatski završava svoju prvu knjigu.

Radi tih ciljeva Bićanić je 1935. (nakon izlaska iz zatvora) obilazio pasivne krajeve da bi se sam uvjerio kako taj narod živi, da bi prikazao način života i istražio ekonomske uzroke. Bavio se imovinskim odnosima na selu (usitnjavanje zemljišnog posjeda), utjecajem krize na seljaštvo, saobraćajnim prilikama, problemom vode i stanovanja, problemima seljačkoga odijela, seljačkim standardom, seljačkim kreditima i dugovima, seljačkim običajima i propadanjem zadruga. Bićanićev rad je izravno usmjeren na pasivne krajeve. On sam kaže da se ne bavi bogatim seljakom. U spletu ove analize možemo reći da se sam deklarira kao pisac onih »drugih« knjiga. »Prilike u kojima živi hrvatski seljački narod« (Bićanić 1939,3) opisuju se, kako kaže urednik, u Hrvatskom zagorju, Gorskom Kotaru, Dalmaciji, Slavoniji, Podgorju, Neretvi, Zagori, Srijemu, Bosni i Braču. Radi se dakle o Hrvatima u sadašnjoj SR Hrvatskoj i o onima koji žive u SR Bosni i Hercegovini odnosno SR Srbiji. No iako je Bićanić pristaša Hrvatske seljačke stranke njegov cilj nije utvrđivanje nacionalnog identiteta nego ekonomskog položaja seljaka. Stoga ekonomska analiza narodnog života u pasivnim krajevima vodi Bićanića i suradnike posve konkretnim zaključcima. Na primjer: ukupni prihod seljačke obitelji u šibenskoj okolini iznosi 500 dinara godišnje što, kako dokazuju, nije dovoljno ni za kruh (Petrićević u Bićanić 1934,3). »U Zagorju se počam od Božića glada, jer se kukuruzni kruh, grah i žganci bez masti ne mogu računati kao potpuna hrana. Meso je u seljačkim kućama rijetkost. Dok u Podravini kolje u zimi svaka kuća barem jednu utovljenu svinju, u Zagorju kolje svaka peta...« (Gaži u Bićanić 1939,6). Autori upozoravaju na nedovoljnu količinu i lošu kvalitetu zemlje u seljačkom posjedu. Prikazuju i sve ostale djelatnosti kojima se seljak bavi da bi preživio. Te djelatnosti etnologija je redovito zanemarivala kao neseljačke (kinijašenje, rad izvan poljoprivrede).

Narodni život Bićanić i suradnici procjenjuju mjerilima životnog standarda. »Tri četvrtine Hrvata nemaju vlastitog kreveta« uzvikuje Bićanić u naslovu jednog poglavlja (Bićanić 1936,94) i prikazuje preglednu tablicu po regijama: kako se spava (isto 96,97). Ali da ne lutamo po zabitnim krajevima Bićanić nas vodi tu sasvim blizu. »O šestinskom štandardu života može se prosuditi najbolje prema broju kreveta u selu. Vele Še-

stinčani, da se mora računati prosječno na svaku kuću po šest duša. A redovito u takvoj seljačkoj kući gdje živi šest duša nema više od dva kreveta. To znači da u najvećem broju slučajeva dvije trećine stanovnika šestina nema vlastitog kreveta. Ti spavaju na podu; na blazinama, slamnjačama itd.» (Bićanić 1939,12).

Opisujući kuće Bićanić i suradnici utvrđuju da u pojedinim krajevima Dalmacije i Like ima 95 posto kuća u kojima žive i ljudi i stoka (Petričević u Bićanić, 1939 46-52). Evo kako u njihovoj interpretaciji izgleda omiljena etnološka tema — narodna nošnja: »Seljaci u tim krajevima rijetko imaju odijelo za svetac. To podjednako vrijedi za Liku i za Dalmaciju. U najboljim selima može se naći najviše polovicu ljudi, koji imaju svetačko odijelo. Ima sela (okolica Drniša, Šibenika i Benkovca), gdje ni 10 posto seljaka nema svetačko odijelo. Mnogi zato ne mogu nikada ni ići od kuće (a to je značilo da nisu mogli tražiti zaposlenje izvan sela, op D.R.A.). No ni za radni dan nemaju dobro odijelo, nego obične prnje. Na nekim otocima svijet se bolje nosi, jer mnoge obitelji imaju svoje članove u Americi. Domaća odjeća od sukna sve više iščezava. Jedino se gdjezde zimi nosi kaput i hlače. Razlog nestajanja odijela od sukna je skupoća prerade vune i manji broj ovaca nego prije« (Petričević u Bićanić 1939,49).

»Ne valja zaboraviti, da je pribavljanje odjeće najteže pitanje našega narodnog gospodarstva uopće. Kad se o pitanju narodnog odijela raspravlja s gledišta etnografskog ili, možda sa stanovišta romantičke idile o lijepom životu »primitivaca«, onda se mnogo griješi ako se zaključci iz tih područja prenesu na ekonomsko područje. U krutoj životnoj borbi dobiva tako potrebna stvar, kao što je odijelo, sasvim drugo značenje, nego kad se gleda na nju kroz naočale etnografskog muzeja ili kao na paradiranje u lijepoj narodnoj nošnji, igrajući se nestašno seljaka »kao u Arkadiji«. Nastojao sam, takom svoga putovanja, da ispitam problem, kako seljak odijelo sam pravi, s ekonomskog gledišta, s osobitim obzirom na mogućnosti, koje se u tom pogledu otvaraju u bližoj budućnosti« (Bićanić 1936,43).

Bićanićevi zaključci i program su prethodnica gledanju koje danas zastupa ekonomska antropologija. On istražuje stvarne uzroke raspadanja zadruge i usto seljačke subjektivne stavove o tome, seljačku ekonomsku filozofiju, utjecaj potrošačke orijentacije i »loše narodne običaje«, naročito luksuz kao negativnu pojavu ugledne potrošnje ali i kao poticaj inovacijama.

Bićanićeva ekonomska antropologija istražuje dakle sve one procese u »narodnoj kulturi« koji su uvijek izostajali u istraživanjima kulturno-historijske etnologije. Ako nas zanima narodna arhitektura i uređenje odnosno kulturološka značenja materijalnih predmeta i građevina ne može nam biti svejedno gdje žive ljudi a gdje stoka, koliko ljudi spava na krevetu, a koliko i koji na podu. Opis načina gradnje suhozida asocira na drevne balkanske ili mediteranske paleolitske kontinuitete. Drugačije su pak asocijacije kad saznamo kako kroz pukotine takvog zida zimi brije

oštra bura, kako je kamenje zida masno od dima i kako ljudi takvu kuću povremeno razgrađuju da bi je, dodajući novo kamenje ponovo izgradili i prljavštinu izložili kiši da je opere.

A kad istražujemo tipologiju plugova ili seljačkih kola moralo bi nas zanimati što i koliko se takvom tehnologijom proizvodilo i kakva je bila sudbina tih proizvođača i tih proizvoda. Bićanić spominje sela koja uopće nisu posjedovala kola nego samo tačke. Govoreći o općini Sinac na Gackom polju pisac kaže kako u toj cijeloj općini ima samo 5 željeznih i 489 drvenih plugova. »Prema tome 732 gospodarstva nema uopće svoga pluga, te ga mora posuđivati u selu, 742 gospodarstva nema uopće kola, a u cijeloj općini ima 3 vršilice« (Balen u Bićanić 1939,90).

Eto, to je taj famozni kontekst koji je bitni nedostatak, ključna mana hrvatske kulturnohistorijske etnologije.

Vrlo pronicljivi, obuhvatni i zanimljivi, ekonomski stručno utemeljeni podaci baš o tom »kontekstu« našli su se, ne slučajno nego namjerno u Bićanićeve dvije knjige. Spominju se u njima regije i sela o kojima imamo etnološku građu, maltene isti kazivači.

Ali kao da se nastavlja staro prokletstvo: dva toka misli teku usporredno. Ne može se reći da jedan nije znao za drugoga. Osobno znam da je Bićanić poznao vodeće hrvatske etnologe i hrvatsku etnologiju. I oni su poznavali Bićanića. Bili su, uostalom u to vrijeme politički istomišljenici. A etnologija je ipak još dugo nakon Bićanićeve uvida u narodni život istraživala narod kao da takvog načina mišljenja u nas nikad nije bilo. . .

BILJESKE

- Bausinger, Hermann, *Volkskunde, Von der Altertumsforschung zur Kulturanalyse*, Berlin und Darmstadt (1972).
- Bićanić, Rudolf, *Kako živi narod*, život u pasivnim krajevima, Tipografija D.D., Zagreb 1936.
- Bićanić, Rudolf, *How the People Live, Life in the Passive Regions (Peasant Life in Southwestern Croatia, Bosnia and Hercegovina! Yugoslavia in 1935)*, ed. by Joel M. Halpern and Elinor Murray Despalatović, Research Report No 21, Department of Anthropology, Univ. of Massachusetts at Amherst, Sept. 1981.
- Bićanić, Rudolf, Macan, Željko (uredili i sabrali), *Kako živi narod*, II knjiga, Gospodarska sloga, Zagreb, 1939.
- Greverus, Ina-Maria, *Kultur und Alltagswelt, Eine Einführung in Fragen der Kulturantropologie*, Beck, München 1978.
- Kremenšek, Slavko, *Način življenja — etnološka kategorija z gospodarskim in političnim pomenom*, Glasnik Slovenskega etnološkega društva, god 21, 1981, br 4, str. 78-80.
- List Družtva gospodarskoga hervatsko-slavonskoga*, godina deveta, Zagreb 1850.
- Reljković, Antun Matija, *Satir iliti divlji čovik (1779)*, Djela Matije Antuna Reljkovića, priredio T. Matić, JAZU, Zagreb 1916, str. 59-170.
- Rihtman-Auguštin, Dunja, *Struktura tradicijskog mišljenja*, u tisku
- Utješenović, Og. M., *Die Hauskommunionen der Südslawen, Eine Denkschrift zur Beleuchtung der volkstümlichen Acker- und Familienverfassung des serbischen und des croatischen Volkes*, Wien 1859.

THOSE OTHER BOOKS ON FOLK LIFE

Summary

The author presents three important works which deal with the life of the Croatian peasant in the past. By offering realistic data and descriptions, they significantly depart from romantic idealizations which have often marked cultural-historical ethnology.

In the second part of the 18th century, A. M. Reljković, an adherent of the enlightenment, condemned Slavonians for bad living habits and instructed them as to how they should live. Thus he gave us an account of the real life at the time, as well as an ideal prescription for it.

The Questionnaire of the Croatian-Slavonian Economic Society from the mid 19th century reveals two different concepts, in fact, two political orientations, concerning the life in *zadruga*: a romantic and economically conservative one which holds that *zadruga* can be the basis of national economy; and the other one which discloses ills and economic malfunctioning of the family *zadruga*.

Rudolf Bičanić was the editor of the series »How the People Live«, appearing in the 1930's, as well as the author of a couple of books in the series. Although to some extent adhering to Radić's ideology, in his economic analyses of people's life Bičanić radically departed from it. He was very critical towards idealizations of peasant life, and his works herald the problematique which is later taken up by economic anthropology.